

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział I. Od federalizmu do prometeizmu	29
TRAKTAT RYSKI – PRÓBA OCENY	29
CEZURA TRAKTATU RYSKIEGO	29
GEOPOLITYCZNA PUŁAPKA	34
PROTOKÓŁ KARACHAN-DĄBSKI	37
„RYSKIE ANDRUSZOWO”	39
BILANS OTWARCIA II RZECZYPOSPOLITEJ	42
„MIĘDZY DWOMA KAMIENIAMI MŁYŃSKIMI”	43
RÓŻNE OBLICZA PROMETEIZMU	45
OFICEROWIE KONTRAKTOWI	48
„PRZYMIERZE” I ZWIĄZEK ZBLIŻENIA NARODÓW ODRODZONYCH	60
UZNANIE GRANICY WSCHODNIEJ	65
CEZURA 1923 ROKU	71
OD DYWERSJI W STOŁPCACH PO UKŁAD BERLIŃSKI (1924–1926)	78
„MAŁA WOJNA”	78
ZAŁOŻENIA I KONSEKWENCJE <i>KORIENIZACJI</i>	84
IDEA PROMETEJSKA PRZED ZAMACHEM MAJOWYM	94
ODEJŚCIA I POWROTY JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO	108
GROŻBA ROZBIORU RZECZYPOSPOLITEJ	110
BILANS POLITYKI PIŁSUDCZYKÓW W LATACH 1921–1926	116
Rozdział II. Od zamachu majowego do pacyfikacji Galicji Wschodniej	123
NURT „UKRAINFOFILÓW” A PIŁSUDCZYCY	124
ROZCZAROWANIE POLITYKĄ NARODOWOŚCIOWĄ PIŁSUDCZYKÓW	124
GENEZA POLITYKI RÓWNOWAGI	135
PROMETEIZM I ZABÓJSTWA	141
UKRAIŃCY I PROMETEIZM (PO MAJU 1926 R.)	149
POSTAWY WZGLĘDEM „SPRAWY UKRAIŃSKIEJ”	156
CHARAKTERYSTYKA „UKRAINFOFILÓW”	158
TADEUSZ HOŁÓWKO – W SŁUŻBIE IDEI PROMETEJSKIEJ (1927–1931)	162

ORIENTALNE KOŁO MŁODYCH A CZASOPISMA	169
DLACZEGO UKRAINFILIE PRZEGRALI?	180
PROMETEIZM A PACYFIKACJA (1928–1932)	183
POLITYKA REGIONALIZACJI	183
IMPLEMENTACJA REGIONALIZACJI	185
PRZEBIEG PACYFIKACJI	189
BEZPOŚREDNIE KONSEKWENCJE PACYFIKACJI	194
INSTYTUT NAUKOWO-BADAWCZY EUROPY WSCHODNIEJ W WILNIE	197
UKRAIŃSKI INSTYTUT NAUKOWY	210
KLUBY „PROMETEUSZA”	215
PACYFIKACJA A STOSUNKI ZEWNĘTRZNE	225
BILANS POLITYKI PIŁSUDCZYKÓW W LATACH 1926–1932	229
 Rozdział III. Od paktu o nieagresji do śmierci Piłsudskiego	237
„POLITYKA RÓWNOWAGI” A MIEJSCE POLSKI W EUROPIE	237
WIZYTA W MOSKWIE	237
„OCIEPLENIE” STOSUNKÓW POLSKO-RADZIECKICH	246
MAŁY TRAKTAT WERSALSKI	251
PROMETEIŚCI – OFIARA „RÓWNOWAGI”	262
POLSKA WOBEC PRZEMIAN W ZWIĄZKU RADZIECKIM	269
KOLEKTYWIZACJA	269
HOŁODOMOR	275
ŁAŃCUCH ZJAWISK	280
OPERACJA POLSKA	283
BILANS POLITYKI PIŁSUDCZYKÓW W LATACH 1932–1935	292
 Rozdział IV. Ostatnie lata II Rzeczypospolitej	297
POLSKA BEZ PIŁSUDSKIEGO	298
OSTATNIE LATY PIŁSUDSKIEGO	298
ZABÓJSTWO PIERACKIEGO I BEREZA KARTUSKA	299
„ROZBICIE DZIELNICOWE”	307
ZŁUDNA UMOWA	310
ASYMILACJA NARODOWA	312
„EKSPERYMENT POLESKI”	318
PIŁSUDCZYCY – CERKIEW PRAWOSŁAWNA – POLESIE	323
„CIEMNA KARTA W DZIEJACH”	327
OBROŃCY MNIEJSZOŚCI	330
PROBLEM NARODOWOŚCI A INWAZJA RADZIECKA NA POLSKĘ	335
OSTATNIE MIESIĄCE POKOJU	335
W STRONĘ WOJNY	341
SŁOWIAŃSKIE MNIEJSZOŚCI WOBEC WOJNY Z NIEMCAMI	345
OBALENIE GRANICY RYSKIEJ	349
OSTATNIA KARTA PROMETEIZMU	353
BILANS POLITYKI PIŁSUDCZYKÓW W LATACH 1935–1940	355
 Zakończenie	363
Bibliografia	369
Wykaz skrótów	411
Summary	413
Indeks osób	415

Wstęp

---

*Staralem się pisać sine ira, ale nie sine studio,
bo celem tej pracy było postawienie możliwie wiernej diagnozy choroby,
na jaką cierpią nasze ziemie południowo-wschodnie.*
Stanisław Łoś¹.

Trwająca od sierpnia 1914 r. do listopada 1918 r. I wojna światowa doprowadziła do klęski trzech mocarstw zaborczych i odzyskania przez Polskę niepodległości po ponad stu latach niewoli. Strzały oddane 28 czerwca 1914 r. przez Serba Gavrilo Principa do arcyksięcia Ferdynanda rozpoczęły proces destrukcji wielonarodowych imperiów. Narody zaś zaczęły zyskiwać prawo do „samostanowienia”.

W rezultacie Wielkiej Wojny Europa Środkowo-Wschodnia znalazła się w szczególnej sytuacji. Upadek Cesarstwa Rosyjskiego² w wyniku rewolucji lutowej

¹ Cyt. za: S. Łoś, *O konstruktywną politykę na Rusi Czerwonej*, [w:] *idem, Sprawa ukraińska we wspomnieniach, korespondencji i publicystyce. Wybór pism*, Kraków 2012, s. 296.

² Oficjalna nazwa carskiej Rosji w latach 1721–1917. Zmiana nazwy została dokonana po pokoju w Nystad kończącym II wojnę północną ze Szwecją. Wówczas triumfujący Piotr I ogłosił się imperatorem. W języku polskim to właśnie Cesarstwo Rosyjskie. Tak właśnie zostało zapisane w art. 1 Ustawy Konstytucyjnej Królestwa Polskiego z 1815 r.: „Królestwo Polskie jest na zawsze połączone z Cesarstwem Rosyjskim” (cyt. za: *Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego*, 1815 za: https://pl.wikisource.org/wiki/Ustawa_Konstytucyjna_Kr%C3%B3lestwa_Polskiego, data dostępu: 15 kwietnia 2020). Można się również spotkać z określeniem Imperium Rosyjskie, jest to jednak kalka językowa z rosyjskiego – „Росси́йская импе́рия”. Natomiast w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* czytamy: „*Rosya*, ruskie Ruś, *Rossija*, *Rossijskaja imperija*, łac. Russia, cesarstwo, największe państwo na kuli ziemskiej, obejmuje w swych granicach wschodnią połowę Europy oraz północną i w części środkową Azję” (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*

w 1917 r., a następnie wycofanie się Rosji z wojny, po zawarciu traktatu brzeskiego (3 marca 1918 r.), doprowadziły do *bellum omnium contra omnes*. Za Bugiem i Sa-
nem rozpościerał się obszar pogrążony w rewolucyjnej zawierusze, istotną rolę
w kształtowaniu jego przyszłości miało do odegrania Wojsko Polskie.

Słusznie konstatuje w wydanej w 2020 r. monografii na temat myśli politycznej
Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1922 Grzegorz Nowik, iż chaos i względna słabość
Rosji sprzyjały realizacji zamierzeń Naczelnika Państwa. Jednak zbrojny opór
„czerwonej”, a polityczny „białej” Rosji, jak również aspiracje części państw naro-
dowych zderzyły się z koncepcją federacyjną Józefa Piłsudskiego, który dążył do
zbudowania silnego organizmu państwowego.

„Młode” nacjonalizmy (jak np. litewski czy ukraiński) popadały w namiętno-
ści oraz wykorzystywały stereotypy. Stąd zastosowane zostanie podejście Montser-
rat Guibernau, która wymienia jako jedną z podstawowych strategii w tworzeniu
tożsamości narodowych określenie wspólnego wroga. W szczególności zjawisko
to zachodzi podczas wojen, czy bardziej ogólnie – konfliktów³. Toczone w latach
1918–1921 spory zaważyły na relacjach między sąsiadami czy też nacjonalizmami,
które nie mogły zrealizować swoich celów w postaci odrębnego państwa, a odro-
dzoną Rzeczpospolitą⁴. Nie mniej istotną kwestią pozostawało postrzeganie przez
część mieszkańców Europy Wschodniej, w tym Polaków, Rosji, a później Związku
Radzieckiego jako wroga. W rezultacie animozje mieszkańców tego regionu zosta-
ły przynajmniej częściowo przewyciężone w imię sojuszu mającego podejmować

i innych krajów słoniańskich, pod red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. IX, [b.m.], 1888, s. 776).
Należy zastrzec, iż przez „imperium” rozumiemy strukturę polityczną władającą na wielkim obsza-
rze terytorialnym. Użycie tego sformułowania w kontekście pracy również byłoby dopuszczalne,
gdyż koncepcje buntu *okrain* z XVIII w. reprezentowane przez Filipa Orlika stanowią zaczątki idei
prometejskiej, która m.in. będzie przedmiotem rozważań w tej pracy. Zob. również: L. Bazyłow,
P. Wiczorkiewicz, *Historia Rosji*, wyd. 4, Wrocław–Warszawa–Kraków 2005, s. 143; E. Charasz-
kiewicz, *Przebudowa Wschodu Europy. Materiały do polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego w latach 1893–
–1921*, „Niepodległość” (Londyn) 1955, t. V (po wznowieniu), s. 126; H. Głębocki, *Zamiast wstępu*,
[w:] *idem, Kresy imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII–XXI wiek)*,
Kraków 2006, s. 7–9; M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, tłum. E. Melech i T. Kaczmarek,
Warszawa 2005, s. 6–7; J.R., *Z dziejów prometeizmu polskiego*, „Wschód-Orient. Kwartalnik poświęcony
sprawom Wschodu” (dalej: „Wschód-Orient”) 1937, nr 1–2, s. 1–2; P. Libera, *Zarys historii ruchu
prometejskiego*, [w:] *II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, „Wojskowe Teki Archiwalne”, t. 4, oprac.
P. Libera, Warszawa 2013, s. 32–33. Tam też dalsze wskazówki bibliograficzne.

³ M. Guibernau, *The Identity of Nations*, Cambridge 2007, s. 30.

⁴ Cezurą końcową wspomnianej pracy jest traktat ryski oraz ostatnie próby realizacji koncepcji fe-
deracyjnej, tj. sprawa Litwy Środkowej i działalność Stanisława Bułak-Balachowicza. Stąd niniej-
szą monografię można uznać za kontynuację rozważań nad myślą polityczną Józefa Piłsudskiego.
Choć zawężoną tylko do kwestii wschodniego sąsiedztwa. Zob. więcej: G. Nowik, *Odrodzenie Rze-
czpospolitej w myśli politycznej Józefa Piłsudskiego 1918–1922, cz. 2: Sprawy zagraniczne*, Warszawa 2020,
s. 321–594, 721–738.

wspólne działania wobec przeciwnika. Wspomniane okoliczności stanowiły dla autora sugestie, by wykorzystać zaczerpnięty z prac Carla Schmitta⁵ podział na wrogów i sojuszników, a zastosowany już w literaturze względem pilsudczyków przez Waldemara Parucha⁶.

Na progu niepodległości Polska nie miała ustalonych granic. Kwestia ich zasięgu na Zachodzie miała zostać ukształtowana w wyniku postanowień zwycięskich mocarstw. Natomiast zdobycze na Wschodzie Naczelnik Państwa uważał za rezultat własnych wysiłków Polaków⁷. Tam w interpretacji Józefa Piłsudskiego „otwierają się i zamykają” drzwi „i zależy, kto i jak szeroko siłą je otworzy”⁸.

Zainteresowanie Wschodem jako miejscem realizacji misji Polski to symptomatyczny rys myśli i działań Piłsudskiego, którym pozostał wierny aż do śmierci. Marszałek najdobitniej dał temu wyraz na spotkaniu byłych premierów 7 marca 1934 r., gdy sformułował trzy ogólne zasady polskiej polityki. Doradzał ograniczanie celów w polityce zagranicznej. Za najważniejsze uznał stosunki z sąsiadami. Zalecał „nie zniżać głowy” oraz „przestrzegać godności” własnego państwa. Wskazywał wreszcie, że „zadanie Polski jest na Wschodzie”. Ten swoisty testament myśli politycznej byłego Naczelnika podkreślał rolę wschodniego sąsiedztwa. Piłsudski stwierdził: „zadanie Polski jest na Wschodzie, tzn. tutaj może Polska sięgać po możliwość stania się [...] czynnikiem wpływowym. Nie należy się ani mieszać, ani próbować oddziaływać na stosunki między państwami zachodnimi. Dla tego celu osiągnięcia wpływu Polski na Wschodzie warto jest wiele nawet poświęcić z dziedziny stosunków Polski z państwami zachodnimi”⁹.

W latach walk o granice to zainteresowanie przybrało postać koncepcji federalistycznej. U jej podłoża legło przekonanie Piłsudskiego, że dominacja jednego tylko narodu prowadzi do stanu kryzysowego i nierozwiązywalnego. Stąd za słuszne

⁵ C. Schmitt, *Teologia polityczna i inne pisma*, przełożył i wstępem opatrzył M.A. Cichocki, Warszawa 2012; C., *idem*, *Teologia polityczna, cz. 2: Legenda o wykluczeniu wszelkiej politycznej teologii*, tłum. B. Baran, Warszawa 2014.

⁶ W. Paruch, *Myśl polityczna obozu pilsudczykowski 1926–1939*, Lublin 2006. O podziale na wrogów i przyjaciół zgodnie z myślą Schmitta pisali także: M.A. Cichocki, *Wstęp do pierwszego wydania*, [w:] C. Schmitt, *Teologia polityczna i inne pisma*, Warszawa 2012; P. Kaczorowski, *Polityczność jako sposób egzystencji podmiotu zbiorowego*, [w:] *Koncepcje polityki*, pod red. W. Wesolowskiego, Warszawa 2009; R. Skarżyński, *Decyzjonizm Carla Schmitta (1921–1932)*, „Studia Politologiczne” 2004, nr 8; *idem*, *Od chaosu do ładu. Carl Schmitt i problem tego, co polityczne*, Warszawa 2012.

⁷ *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935*, oprac. J. Cisek, W. Jędrzejewicz, t. 2: 1918–1926, Warszawa 1998, s. 62.

⁸ W. Baranowski, *Rozmowa w Belwederze 7 lutego 1919*, [w:] *idem*, *Rozmowy z Piłsudskim 1916–1931*, Warszawa 1938, s. 124.

⁹ Cyt. za: K. Świtalski, *Dziennik 1919–1935*, oprac. A. Garlicki, R. Świątek, Warszawa 1992, s. 660–661.

wyjście Naczelnik Państwa uznał federalizm i demokrację. Należy podkreślić, iż w jego koncepcji Polska miała stać się jedynie czynnikiem stabilizującym tę część Europy. Federacyjny program był narzędziem mającym zapewnić Polsce, a także Litwie, Białorusi i Ukrainie bezpieczeństwo od Wschodu. Piłsudski był przekonany, iż z tej strony grozi największe niebezpieczeństwo. Za jego emanację uznawał Rosję, zarówno „białą” – kontynuującą carskie tradycje, jak i „czerwoną” – porewolucyjną. Można wręcz założyć, iż temu zagrożeniu podporządkował całą wizję stosunków międzynarodowych. Nawet – idąc za stwierdzeniem Tomasza Serwatki – redukując relacje z Niemcami do funkcji polityki wobec Rosji¹⁰.

Podobnie stojące przed Rzeczpospolitą wyzwania określił „radykalny piłsudczyk”¹¹ Wojciech Stpiczyński: „rola Polski na wschodzie Europy nie jest bynajmniej tak prosta i banalna”, a „powstanie Polski Niepodległej, Łotwy, Estonii i Litwy przesunęło granice terenu wulkanicznego ku wschodowi”¹². Wypada się zgodzić z publicystą, dodając w ramach narzuconej konwencji, iż II Rzeczpospolita także pozostawała na terenach „zagrożonych wstrząsem europejskiego sejsmografu”¹³. Istotnym czynnikiem destabilizującym była kwestia mniejszości narodowych, które stanowiły 1/3 liczby obywateli Polski¹⁴. W niektórych przypadkach bowiem tożsamość osób należących do narodu bezpieczeństwa może stać w opozycji do tożsamości narodu tytularnego, którego są obywatelami¹⁵.

Wobec niepowodzenia koncepcji federacyjnej, w odrodzonej Rzeczypospolitej Piłsudski za najistotniejsze uznał bezpieczeństwo państwa. Stąd wszelkie impulsy płynące z zewnątrz w postaci układów z Rapallo i Locarno obok niestabilności sceny politycznej w Polsce złożyły się na przewrót majowy w roku 1926¹⁶.

Józef Piłsudski, przejmując na kolejne lata władzę w Polsce, przywrócił nadzieję wielu środowisk na ponowne zaangażowanie kraju w sprawy sąsiedztwa wschodniego. Powszechnie pamiętano go właśnie z idei federacyjnej i szukania szans „sta-

¹⁰ T. Serwatka, *Józef Piłsudski a Niemcy*, Wrocław 1997, s. 79, 164.

¹¹ Zob. więcej: J. Pietrzak, *Radykalny Piłsudczyk. Biografia Wojciecha Stpiczyńskiego*, Warszawa 2001.

¹² Cyt. za: W. Stpiczyński, *Polska, która idzie*, Warszawa 1929, s. 219.

¹³ Aluzja do słów Piłsudskiego z 23 listopada 1926 r. na posiedzeniu Komitetu Obrony Kraju, gdy mówił: „jest grupa ludzi, którzy żyć spokojnie nie mogą” i dlatego od wschodu „nasz sejsmograf się zatrzęsie”. Cyt. za: P. Stawicki, *Protokół pierwszego posiedzenia Komitetu Obrony Państwa z dnia 23 listopada 1926 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 1988, nr 3, s. 82–83.

¹⁴ Na przykład: T. Browarek, H. Chalupczak, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 1998; M. Papierzyńska-Turek, *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*, Kraków 1979; R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeczypospolitej (1933–1945)*, Warszawa 1972; *idem*, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*, Kraków 1989; *idem*, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993.

¹⁵ M. Guibernau, *The Identity of Nations*, s. 24–25.

¹⁶ W. Suleja, *Mundur na nim szary... Rzecz o Józefie Piłsudskim (1867–1935)*, Warszawa 2018, s. 267.

nia się wpływowym czynnikiem”. Tak się jednak nie stało. Piłsudski ponad aktywną politykę na Wschodzie postawił wzmocnienie państwa.

Warto podkreślić, iż używając stwierdzenia, o „zadaniu Polski na Wschodzie”, były Naczelnik myślał o uprawianiu na tamtejszym terenie polityki niezależnej od mocarstw¹⁷. Natomiast wielu, także spośród jego zwolenników, interpretowało to jako opowiedzenie się za „rozcłonkowaniem” Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR)¹⁸. W tym też należy upatrywać źródeł nieporozumienia, a także upowszechnionego w historiografii okresu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej stereotypu o pierwszorzędnym zadaniu Józefa Piłsudskiego w postaci wspierania

¹⁷ J. Szembek, *Diariusz i teki*, t. 1, Londyn 1964, s. 231 (rozmowa Marszałka z Anthonym Edenem 2 kwietnia 1935 r.).

¹⁸ W pracy stosowana jest forma Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich. Odstępstwo czynione jest tylko w przypadku cytowań. W okresie międzywojennym nazwa „Związek Sowiecki” funkcjonowała w przestrzeni publicznej. Zresztą bolszewicy w pierwszym punkcie pierwszego rozdziału Konstytucji Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Sowieckiej stwierdzali, że: „Rosja ogłasza się Republiką Rad [Sowieców] Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich Deputowanych. Cała władza w centrum i w terenie należy do tych Rad [Sowieców]”. W Polsce okresu międzywojennego pisano o „Rosji bolszewickiej” albo o „Rosji sowieckiej”. Wraz z ogłoszeniem 30 grudnia 1922 r. powstania nowego państwa, zaczęto pisać o Związku Sowieckim. Początkowo pojawiła się także w języku polskim forma Unia Sowiecka, ale ostatecznie się nie zakorzeniła. Z kolei w geografii politycznej do określenia nowego państwa używano terminu Związek Socjalistycznych Republik Rad często zastępowanego przez akronim ZSRR. Tak też było na forum stosunków między państwami. Oficjalny tytuł polskojęzycznego egzemplarza porozumienia polsko-radzieckiego z 25 lipca 1932 r. brzmi: „Pakt nieagresji między Rzeczpospolitą Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Rad”. Ta formuła stosowana była konsekwentnie w dokumentacji państwowej. Zdarzały się jednak od niej odstępstwa. W tekście „Międzynarodowej Konwencji Sanitarnej” znajdziemy w polskim egzemplarzu formułę Związek Sowieckich Socjalistycznych Republik Rad. Dla pejoratywnego określenia nowego państwa używano w okresie międzywojennym określenia „Sowdepia” bądź „bolszewia”. Choć ten drugi termin nawiązywał po prostu do dominującej w ZSRR partii bolszewików. Terminu „sowiecki” nie odbierano jako pejoratywnego, gdyż „sowieci” w języku rosyjskim, to tyle co „rady”. Dopiero po II wojnie światowej nabral ujemnego zabarwienia, przypuszczalnie dlatego, iż reżim określał się jako „radziecki”. W systemach totalitarnych niestosowanie z góry przyjętych zasad uważane było za manifestację nastrojów opozycyjnych, a więc w tym wypadku niechętnych bolszewikom. Natomiast od lat 1944–1945 utrzymywanie poprawności językowej w kontekście „sowieców” stało się znakiem firmowym literatury niepodległościowej i obiegu wolnej myśli w kraju i na obczyźnie. Z humorem i nutą ironii poruszono temat na łamach paryskiej „Kultury”, posługując się frazką: „Jak gdyby rzecz: sowiecki – miało być obelgą/ Lub wyraz ten obecnie był zbyt... staroświecki/ Można zgodzić się na to, by nie być upartym [...] Choć wyraz ten się zdaje jak gdyby uboższy/ O dwie literki (zd) – skromne, zapomniane”. *Radziecki czy sowiecki?*, kulturaparyska.com, 11 sierpnia 2015, <http://kulturaparyska.com/pl/idee-i-mysli/radziecki-czy-sowiecki>, dokument pobrany 12 sierpnia 2015. Zob. więcej: J. Borzęcki, *Od tłumacza*, [w:] *idem, Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*, Warszawa 2012, s. 11; M. Korcuć, *Związek Sowiecki czy Radziecki? Sowiety czy rady? Uwagi na temat terminologii opisującej porewolucyjne państwo bolszewików*, „Arcana” 2014, nr 120, s. 125–151.

ruchów narodowych, by doprowadzić do „rozdarcia ZSRR po szwach narodowościowych”¹⁹. Warto wyraźnie podkreślić, iż Marszałek nie miał do tych spraw serca²⁰.

Złudzeniu co do planów Piłsudskiego ulegała także część jego różniących się pod względem poglądów zwolenników. W pierwszej kolejności wypada wymienić Tadeusza Hołówkę i Romana Knolla, którzy nieświadomi realnych możliwości odrodzonej Rzeczypospolitej roili o rozbiću wschodniego sąsiada poprzez podsycanie antagonizmów etniczno-narodowościowych w ZSRR²¹.

Warto pamiętać, iż prometeizm nigdy nie był programem akceptowanym przez wszystkich zwolenników Marszałka. Postulatom tym sprzyjały kręgi lewicowo-demokratyczne i konserwatywne przy znacznym sprzeciwie kół narodowych. Nie była to koncepcja mile widziana przez kręgi wojskowe i polityczne z otoczenia ministra Józefa Becka, gen. Tadeusza Kasprzyckiego czy też Bogusława Miedzińskiego²².

¹⁹ W tym kontekście należy wymienić prace: J. Lewandowski, *Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczyków 1921–1926*, Warszawa 1967; *idem*, „Prometeizm” – koncepcja polityki wschodniej piłsudczyzny, „Biuletyn WAP” 1958, nr 2; S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971. Przed 1989 r. powstały jeszcze dwie wartości wspomnienia monografie. To biografia Tadeusza Hołówki pióra Iwo Werschlera oraz publikacja poświęcona polskim agencjom informacyjnym autorstwa Eugeniusza Rudzińskiego. Zob.: I. Werschler, *Z dziejów obozu bełwederskiego. Tadeusz Hołówko: życie i działalność*, Warszawa 1984; E. Rudziński, *Informacyjne agencje prasowe w Polsce 1926–1939*, Warszawa 1970. W ostatnich latach tematyka prometeizmu stała się w Polsce niezwykle popularna. Jednak pierwszą monografię sporządził ukraiński historyk z Iwano-Frankowska, który opublikował także wiele artykułów. Zob. więcej: B. A. Комар, *Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.)*, Івано-Франківськ 2011; *idem*, *Традиції східної політики Польщі в ідеології прометеїзму*, [w:] *Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku*, pod red. J. Pisulińskiej, P. Sierżegi, L. Zaskilniaka, Rzeszów 2008; W. Komar, *Stosunki polityczne Ukraińców i Tatarów krymskich w okresie międzywojennym*, „Nowy Prometeusz” 2012, nr 2; *idem*, *Władysław Antoni Pelc: rys biografii prometejskiej*, „Nowy Prometeusz” 2014, nr 6. Natomiast z polskich autorów wypada wymienić prace: *II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, oprac. P. Libera, „Wojskowe Teki Archiwalne” (Warszawa) 2013, t. 4; J. J. Bruski, *Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926*, Kraków 2010; *idem*, *Petlurowcy. Centrum państwowe Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*, Kraków 2004; I. P. Maj, *Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939*, Warszawa 2007; *Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej (1918–1940)*, pod red. M. Kornata, Warszawa 2012; A. Szymanowicz, *Pomiędzy Warszawą a Elbrusem i Moskwą. Aktywność niepodległościowa narodów Północnego Kaukazu i polska polityka prometejska*, Wrocław 2017.

²⁰ S. Zabiello, *Odpuszczenie w stosunkach polsko-rosyjskich na przełomie 1933/1934 r. oraz wizyta Józefa Becka w Moskwie w świetle pamiętników Stanisława Zabielly*, oprac. T. Serwatka, „Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich” 2000, z. 11, s. 200.

²¹ I. Werschler, *Z dziejów obozu*, s. 213.

²² Autor przywołanego artykułu stwierdza wręcz, iż „pod koniec lat trzydziestych prometeizm nie tylko pałał się na peryferiach politycznych, ale nawet nie miał swojego rzecznika wśród ludzi doprawdy wpływowych w rządzącym obozie”. Cyt. za: J. Lewandowski, *Krajowe ukraińskie*, „Kultura” (Paryż) 1973, nr 304, s. 115.

Wspólne dla zwolenników Marszałka, co stanowiło rezultat tzw. sfery dyrektywnej o której niżej, było uznanie za największe zagrożenie dla bezpieczeństwa Rzeczypospolitej dwóch wrogów. Współpracownicy Marszałka pozycjonowali Polskę pomiędzy zdeklasowanymi po I wojnie światowej Niemcami i Rosją.

Trwające w latach 1919–1922 konflikty umacniały ich w przekonaniu, iż w ówczesnym kształcie polityczno-terytorialnym Polska nie jest w stanie samodzielnie wygrać rywalizacji ani z Niemcami, ani z Rosją. Powinna zatem poszukiwać sojuszników przede wszystkim wśród państw zachodnioeuropejskich i środkowoeuropejskich, a także ruchów niepodległościowych²³.

W odniesieniu do Europy Wschodniej strategicznym sojusznikiem na wypadek wojny była Rumunia, ze względu na nieuregulowaną granicę ze Związkiem Radzieckim. Wśród taktycznych sojuszników można zaś umieścić Ukraińską Republikę Ludową z Symonem (Semenem) Petlurą (dla lat 1920–1921) oraz inne siły antybolszewickie, które walczyły u boku Wojska Polskiego w okresie wojny polsko-bolszewickiej.

Pewną wskazówkę, kogo piłsudczycy postrzegali w kategoriach wroga i sojusznika, zawierają materiały II Oddziału Sztabu Generalnego. Wśród przeciwników wyróżniono Niemcy i ZSRR. Kooperowano zaś ze służbami Francji, Rumunii i państw bałtyckich. W ograniczonym zakresie współpracowano także z Cesarstwem Japonii²⁴. Wobec pozostałych ferowano zaś zmienne oceny, choć w kontekście tematyki pracy warto zauważyć, iż Litwę i Czechosłowację Komendant oceniał krytycznie, gdyż wizja ładu międzynarodowego rządzących tymi państwami pozostawała w sprzeczności z piłsudczykowską²⁵.

W zakresie polityki wewnętrznej Piłsudski podkreślał brak przyzwolenia dla procesów i działań zagrażających istnieniu Polski. On sam, jak i jego zwolennicy uznawali za niebezpieczne rozniecanie walk narodowościowych, rozwój organizacji nacjonalistycznych i irredentystycznych oraz podejmowanie akcji wywrotowych i terrorystycznych. Zagrożenia dopatrywali się także w obcej ingerencji w wewnętrzne sprawy przy wykorzystaniu mniejszości narodowych. Dlatego też piłsudczycy za wrogów uznawali m.in. totalitarnych i nacjonalistycznych zwolenników wizji ładu politycznego. W kontekście podejmowanych zagadnień podkreślić

²³ W. Paruch, *Mysł polityczna...*, s. 612–613.

²⁴ Zob. więcej: H. Ćwiek, *W tajnej służbie II Rzeczypospolitej. Wywiad Polski wobec Niemiec w latach 1918–1939*, Częstochowa 2009; H. Kuromiya, A. Peplowski, *Między Warszawą a Tokio: polsko-japońska współpraca wywiadowcza 1904–1944*, Toruń 2009; K. Paduszek, *Zajrzeć do mózgu Lenina. Wywiad II Rzeczypospolitej a postrewolucyjna Rosja*, Łomianki 2016.

²⁵ W. Paruch, *Mysł polityczna...*, s. 649. Wspomnienie o II Oddziale jest właściwe, gdyż wiele osób powiązanych z Józefem Piłsudskim, by wspomnieć tylko Ignacego Matuszewskiego, Bogusława Miedzińskiego czy Wacława Jędrzejewicza, na pewnym etapie swojego życia związało się z tą instytucją.

wypada szczególnie organizacje mniejszości narodowych o różnej orientacji ideowo-programowej niepozostające w sojuszu ze zwolennikami Marszałka. Zamierzano się im skutecznie przeciwstawić, nie ograniczając swych działań ani ze względu na ustanowione prawo, ani opinię publiczną w kraju i za granicą²⁶.

Z przedstawionego powyżej toku rozważań wyraźnie widać, iż podział na sojuszników i wrogów nie był uwarunkowany kwestią przynależności etnicznej, lecz stanowił konsekwencję przyjętych imponderabiliów. Przed 1918 r. celem Piłsudskiego i jego zwolenników była wolna i niepodległa Polska. Gdy „marzenie polityczne” się ziściło, lecz nie został osiągnięty cel maksimum w postaci dekompozycji Rosji i uwolnienia odrodzonej Polski z pułapki położenia między państwami o większym potencjale, to wartością najwyższą stało się zapewnienie II Rzeczypospolitej bezpiecznego bytu²⁷.

Głównym celem książki jest wyjaśnienie, czy o niepowodzeniu polityki wschodniej, czyli działań skierowanych na zewnątrz, przesądziło lekceważenie *iunctim* między nią a równoczesnym brakiem zgody na spełnienie aspiracji mniejszości słowiańskich na obszarze II Rzeczypospolitej, czy też stały za tym inne czynniki. W niniejszej pracy zasadne wydaje się zatem ustalić: z czego wynikały złudzenia części zwolenników Marszałka odnośnie do ewentualnego konfliktu z bolszewicką Rosją. Stąd też przesłędzona zostanie polityka piłsudczyków wobec narodowości²⁸ byłego Cesarstwa Rosyjskiego.

W pracy przyjęto, za wspomnianą już Montserrat Guibernau, iż czynnikami łączącymi ludzi deklarujących określoną tożsamość narodową są: przekonanie o wspól-

²⁶ *Ibidem*, s. 140, 418.

²⁷ W. Suleja, *Józef Piłsudski jako mąż stanu*, [w:] *Bez emocji. Polsko-litewski dialog o Józefie Piłsudskim*, pod red. D. Jastrzębskiej-Golonkowej, A. Nikzentaitsa, W. Sulei, T. Wolszy, Warszawa 2020, s. 21.

²⁸ Pojęcie „naród” nie odgrywało istotnej roli w myśli politycznej piłsudczyków. Jego interes został podporządkowany za życia Piłsudskiego interesowi państwa, dotyczyło to również narodu polskiego. Należy jednak zwrócić uwagę na rozróżnienie pojęć: „naród” i „narodowość” w myśli piłsudczyków. Na najwyższym poziomie lokowano świadomość przynależności do wspólnoty politycznej, drugą płaszczyznę tworzyła identyfikacja etniczno-narodowościowa. Jeszcze niżej umieszczano myślenie w kategoriach zróżnicowania religijno-wyznaniowego. Dwie ostatnie płaszczyzny, identyfikację etniczno-narodowościową i religijno-wyznaniową, przecinała kolejna w postaci: więzi regionalnej i lokalnej. Pojęcie narodu było pojmowane jako zbiorowość polityczna, przedmiot działalności państwowej. Według piłsudczyków w każdym państwie mógł istnieć tylko jeden naród polityczny, nadający państwu tożsamość. W swej działalności piłsudzycy kierowali się więc przekonaniem, iż naród polski jest „wspólnotą wyobrażoną” o charakterze politycznym i historycznym rodowodzie. Podstawę jego wyodrębnienia i identyfikacji stanowią: mit wspólnego państwa i misji cywilizacyjnej, racja stanu i prawa wywiedzione z przeszłości. Wolności przyznane są zaś obywatelom bez względu na cechy etniczne, językowe i wyznaniowe. Określenia „narodowość” używano w sposób nieprecyzyjny dla określenia albo grupy społecznej typu etnicznego, związanej z terytorium, językiem, rasą, kulturą, religią, albo społeczności regionalnej (np. Poleszucy). W. Paruch, *Myśl polityczna...*, s. 387, 391–392; *idem*, *Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczyńskiego (1926–1939)*, Lublin 1997, s. 98–99.

nej kulturze, historia, pokrewieństwo, język, religia, terytorium czy moment założycielski. Zwykle przypisuje się taką tożsamość obywatelom państwa narodowego. Jednak odrębne tożsamości mogą być również dzielone między osoby należące do narodów bez państw²⁹. Omówione zostaną również kwestie dotyczące Ukraińców przebywających poza Naddnieprzem. Choć z wyjątkiem krótkiego epizodu w latach 1914–1915, gdy Galicja Wschodnia znajdowała się pod okupacją rosyjską, Cesarstwo Rosyjskie ograniczało się do terenów leżących na wschód od rzeki Zbrucz.

U źródeł niniejszej monografii leży przekonanie o niekonsekwencji dwóch polityk piłsudczyków, tej skierowanej na zewnątrz i tej wewnętrznej, względem narodowości byłego Cesarstwa Rosyjskiego³⁰. W rezultacie autor uznał za lukę badawczą brak przedstawienia w jednym opracowaniu działań o charakterze prometejskim oraz polityki narodowościowej wobec słowiańskich mniejszości, tj. Ukraińców i Białorusinów. Pewne próby zaprezentowania tych spraw łącznie już podejmowano. Jednak czas, który upłynął od publikacji tych prac, a także przyrost nowych źródeł, wzmacnia potrzebę przyjrzenia się tym dwóm politykom jeszcze raz³¹.

Pewną wskazówką dla rozwikłania podjętego wyzwania stanowić może określenie źródła przywództwa Józefa Piłsudskiego i będący tego konsekwencją styl przewodzenia. Nie wzbudzi kontrowersji przyjęcie założenia, iż już przed I wojną światową Piłsudskiego postrzegano jako charyzmatycznego przywódcę, który „walczył z największym wrogiem polskiej sprawy” i „wystawił życie na hazard, konspirował [...]”, a w latach I wojny światowej dowodził jako Komendant I Brygady Legionów Polskich, zaszczepiając wiarę w zwycięstwo. Okres wojen o granice (1918–1921), a szczególnie Bitwa Warszawska, tylko umocnił motyw zwycięskiego wodza³².

Wypada tu przywołać artykuł Włodzimierza Wesołowskiego, który nawiązując do pojęcia przywództwa wyrastającego z charyzmy Maxa Webera³³, wyróżnił

²⁹ M. Guibernau, *The Identity of Nations...*, s. 11.

³⁰ Por. W.T. Kulesza, *Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1935*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985, s. 231.

³¹ Zob.: A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979; T. Piotrkiewicz, *Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny 1926–1930*, Warszawa 1981.

³² W. Suleja, *Mundur na nim szary...*, s. 356–357. Stpiczyński stwierdzał w tym zakresie, wyrażając z pewnością nie tylko swoją opinię, iż „w mobilizacji sił duchowych narodu odegrał geniusz i duch Naczelnego Wodza i Naczelnika Państwa. Można powątpiewać, czy w ogóle bez niego lub innego ducha jego wymiarów, ta mobilizacja przeprowadzona byłaby w stopniu niezbędnym do zwycięstwa”. Cyt. za: W. Stpiczyński, *Krwawy, pracowity cud 1920 roku*, Warszawa 1930, s. 44–45.

³³ Charyzmatyczny przywódca to wizjoner i przewodnik. Nie tylko rozpoznaje, lepiej niż inni, świat społeczny, lecz swą przenikliwością określa istotę problemów do rozwiązania. W jego wypowiedziach zawarta jest misja, która określa zdefiniowanie rzeczywistości, wskazanie celów, środków i dróg działania. Jego cechy osobowe silnie oddziałują na zwykłych ludzi, iż ci „idą za nim” i „wierzą”. Taki przywódca skupia blisko siebie grono najwierniejszych wyznawców oraz psychologicznie spaja szerokie masy zwolenników. W początkowej fazie grupy zwolenników tworzą bardzo luźne

cztery jej podtypy. Jeden z nich to charyzma narodowa, której egzemplifikacją jest postać Józefa Piłsudskiego. Charakteryzując ten podtyp przywództwa, autor artykułu zwraca uwagę na fakt, iż siłę takiego przywódcy stanowi reprezentowanie całego narodu. Strukturą działania takiego charyzmatyka pozostają organizacje paramilitarne i cywilne, które prowadzą „pracę u podstaw” na rzecz niepodległości. Następnie zaś tworzone są masowe organizacje bądź wykorzystuje się już istniejące. Osobowość lidera wyróżnia wzbudzanie zaufania i integrowanie różnych grup do działań o charakterze obywatelskim na rzecz niepodległego państwa. Charyzma narodowa wyróżnia się roztropnością przywódcy. Obdarzony tymi cechami wytwarza więzi społeczne i tożsamościowe na bazie terytorialnej³⁴.

Droga życiowa Józefa Piłsudskiego od Organizacji Bojowej Polskiej Partii Socjalistycznej poprzez Związek Walki Czynnej, Legiony czy Bezpartyjny Blok Wspierania Reform potwierdza powyższą charakterystykę. Jeśli zaś dodamy do tego spajający zwolenników, przynajmniej do 1935 r., program asymilacji państwowej, a także regionalizacji³⁵ czy uznawanie za cel najwyższy bezpieczeństwa II Rzeczypospolitej oraz wspomniane wcześniej koncentrowanie wokół siebie kolejnych pokoleń młodych ludzi, obraz ten staje się pełny.

Równocześnie jednak prowadzenie przez wiele lat działań w konspiracji doprowadziło do wytworzenia nieodwracalnych mechanizmów funkcjonowania Piłsudskiego i jego współpracowników. Cechy tego stylu sprawowania władzy ujawniły się w całej pełni w latach 1926–1935, oddziałując również na okres między śmiercią Marszałka a wybuchem II wojny światowej.

W tym kontekście wypada wspomnieć, iż około 1912 r. ukształtował się specyficzny układ stosunków między Piłsudskim a jego najbliższymi współpracownikami. Z jednego z liderów PPS powoli przeobrażał się w przywódcę³⁶. W ruchach o charakterze paramilitarnym tendencja ta się zwielokrotniła. Jak zauważył Andrzej Friszke, z „Ziuka” i „towarzysza Wiktora” Piłsudski zmieniał się w Komendanta, stojącego wyraźnie powyżej swojego otoczenia oraz władnego wydawać mu polecenia i rozkazy³⁷.

---

zbiorowości, ale z czasem pewien stopień strukturalizacji staje się potrzebny. Zadanie uporządkowania i rozwinięcia treści nowej wiary podejmuje sam przywódca lub szczególnie utalentowani interpretatorzy spośród najwierniejszych współpracowników. M. Weber, *Polityka jako zawód i powołanie*, tłum. A. Kopacki, [w:] *idem, Polityka jako zawód i powołanie*, przedmowa Z. Krasnodębski, Kraków–Warszawa 1998, s. 57–58; *idem, Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, przel. D. Lachowska, Warszawa 2002, s. 820.

³⁴ W. Wesolowski, *Polityka jako walka i autokreacja przywództwa. Max Weber i współczesność weberystów*, [w:] *Koncepcje polityki*, pod red. W. Wesolowskiego, Warszawa 2009, s. 341–343.

³⁵ Współcześnie właściwszym określeniem dla prowadzonej polityki regionalizacji byłby termin dewolucja. M. Guibernau, *The Identity of Nations*, s. 55–57.

³⁶ J. Faryś, *Piłsudski i piłsudczyści. Z dziejów koncepcji polityczno-ustrojowej (1918–1939)*, Szczecin 1991, s. 5.

³⁷ A. Friszke, *Jeden z „niepokornych” Leon Wasilewski*, [w:] L. Wasilewski, *Piłsudski jakim Go znałem*, Warszawa 2013, s. 41.

Natomiast w latach 1926–1935 wytworzyły się dwa sposoby rozwiązywania trudności, o których pisał Waldemar Paruch. Z jednej strony był to dyrektywny model polityki, czyli działania projektowane i podejmowane osobiście przez Piłsudskiego. Obejmował on politykę zagraniczną oraz sprawy wojskowe. W nadzwyczajnych sytuacjach do tego obszaru zaliczono także kwestie wewnętrzne o najwyższej randze, np. regulowanie stosunków z Sejmem czy sytuacje kryzysowe. Marszałek zdefiniował takie okoliczności na posiedzeniu Rady Gabinetowej 25 czerwca 1928 r., stwierdzając: „Ja staję, gdy jest burza, bo znam się na tym [...]”³⁸.

Z kolei drugi model, czyli tzw. sfera bezdyrektywna, obejmował koncepcje, programy i decyzje nieregulowane przez Piłsudskiego, a będące obszarem wolnej gry poszczególnych osób oraz grup zaliczających się do jego współpracowników. Władysław Kulesza nazwał istnienie tej sfery „selektywną absencją Piłsudskiego”³⁹.

Realizacja tego odcinka polityki po części zależała od Marszałka, gdyż to on prowadził politykę kadrową rządów w latach 1926–1935. Przydzielając stanowiska pośrednio decydował, który z programów stawał się reprezentatywny dla obozu i był realizowany przez organy państwa. Pozostałe zaś „przechowywano” jako alternatywne na wypadek zmiany sytuacji albo marginalizowano je. Do drugiej grupy należą m.in. sprawy dotyczące polityki gospodarczej, socjalnej, narodowościowej i wyznaniowej⁴⁰.

Ten wyraźny podział komplikował jeszcze jeden czynnik istotny dla przełomu lat dwudziestych i trzydziestych. Od zamachu majowego do roku 1930 obszar sfery dyrektywnej był dość szeroki. Wówczas współpracownicy Piłsudskiego dowiedzieli się od niego, iż będzie się zajmował tylko kwestiami najważniejszymi, czyli sprawami zagranicznymi i wojskowymi. W rezultacie podwładni zyskali większą samodzielność. Przyczyn tej decyzji należy doszukiwać się w pogorszeniu się stanu zdrowia Piłsudskiego⁴¹.

Wówczas nabrało znaczenia to, o czym wspominał w swoich książkach Andrzej Garlicki. Najważniejszym spoiwem łączącym piłsudczyków było bezwarunkowe uwielbienie dla Piłsudskiego. Negatywną konsekwencją takiego ułożenia stosunków pomiędzy liderem i jego zwolennikami był brak samodzielności myślenia admiralatorów Marszałka⁴². Powyższą konstatację potwierdza wydarzenie, które miało miejsce

³⁸ Cyt. za: J. Cisek, W. Jędrzejewicz, *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935*, t. 3, Warszawa 1998, s. 146. Wspomniana wypowiedź miała miejsce po ataku apoplektycznym, którego Piłsudski doznał w kwietniu 1928 r.

³⁹ Termin Władysława T. Kuleszy. Zob. więcej: W.T. Kulesza, *Koncepcje ideowo-polityczne*, s. 52.

⁴⁰ W. Paruch, *Mysł polityczny...*, s. 127, 133–135.

⁴¹ Na ten temat zob. K. Światalski, *Diariusz 1919–1935*, s. 607–608; F. S. Składkowski, *Strzępy meldunków*, przedmową opatrzył A. Garlicki, Warszawa 1988, s. 100; A. Garlicki, *Józef Piłsudski 1867–1935*, Warszawa 1990, s. 617.

⁴² A. Garlicki, *Siedem mitów Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2013, s. 207.

już po śmierci Józefa Piłsudskiego, gdy jeden pilsudczyk zauważył nawyk drugiego. Aleksander Prystor miał okazję spostrzec, jak Walery Ślawek w kluczowych momentach sprawiał wrażenie człowieka zagubionego, który za chwilę „sięgnie po telefon, aby poprosić Komendanta o przyjęcie”⁴³.

Ponownie warto odwołać się do myśli Maxa Webera. Niemiecki socjolog zwrócił uwagę na mechanizm, jaki zachodzi po śmierci charyzmatycznego przywódcy. Krąg dotąd z nim współpracujących stara się utrzymać władzę. Czynią to albo przekazując ją potomkowi zmarłego lub też poszukując następcy i osadzając go w strukturze władzy najwyższej. W tym celu kreuje się „charyzmę urzędu”. Często domniemana charyzma jest fikcją. Nie jest natomiast cechą konkretnej osoby. Korzystając z tego teoretycznego podejścia, „wylania się” także potrzeba odpowiedzi na pytanie: czy po śmierci charyzmatycznego przywódcy pozostaje po nim jakieś autentyczne dziedzictwo jego nowatorskiej działalności, np. w postaci instytucji i norm, które wprowadził ów wyjątkowy człowiek?⁴⁴

W przypadku pilsudczyków po 1935 r. oczywisty wydaje się drugi sposób reakcji na śmierć przywódcy. Wyraził się on sięgnięciem po funkcję generalnego inspektora sił zbrojnych, a później także tytuł marszałka przez Edwarda Rydza-Śmigłego⁴⁵. W tym kontekście warto rozważyć, która część politycznej spuścizny myśli Piłsudskiego przetrwała. Rozważania ograniczone będą do badanej kwestii – polityki pilsudczyków wobec narodowości byłego Cesarstwa Rosyjskiego.

Rządzące Polską w latach 1926–1939 środowisko zwolenników Józefa Piłsudskiego budzi niegasnące zainteresowanie badaczy⁴⁶. Warto określić, kogo w niniej-

⁴³ Cyt. za: W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945*, t. 2: 1919–1939, Londyn 1956, s. 583 przyp. 14.

⁴⁴ W. Wesołowski, *Polityka jako walka i autokreacja przywództwa*, s. 347.

⁴⁵ Obiekcje odnośnie do wyniesienia Edwarda Rydza-Śmigłego do godności „drugiej osoby” w państwie mieli związani z prezydentem Ignacym Mościckim, Eugeniusz Kwiatkowski oraz gen. Kazimierz Sosnkowski. Janusz Jędrzejewicz tak opisywał zwierzchnika sił zbrojnych: ten miły, kulturalny, inteligentny człowiek uległ jakby zaczadzeniu w dymach pochlebstw otoczenia, często najfatalniej dobranego i nie wytrzymał *niebezpieczeństwa pokus, które daje każde wybitne w społeczeństwie stanowisko*. Natomiast Stanisław Wachowiak (w latach 1924–1926 wojewoda pomorski) stwierdził: „Na polityce nie znalazł się absolutnie. [...] Rydzowi brakło zupełnie elementów na wodza, jakie miał Sosnkowski, czy Sikorski. Brakło mu talentu politycznego, jaki miał Beck”. Cyt. za: J. Jędrzejewicz, *W służbie idei. Fragmenty pamiętnika i pism*, Londyn 1972, s. 224; S. Wachowiak, *Czasy, które przeżyłem. Wspomnienia z lat 1890–1939*, Warszawa 1983, s. 167–168. Zob. także: T. Katelbach, *Sponieważ pokolenia*, Lippstadt 1948, s. 207; K. Świtalski, *Diariusz 1919–1935*, s. 705 (zapis z dnia 19 listopada 1935 r.).

⁴⁶ Chronologicznie warto wymienić najważniejsze i najnowsze opracowania: W.T. Kulesza, *Koncepcje ideowo-polityczne...*; W. Paruch, *Od konsolidacji państwowej...*; *idem*, *Myśl polityczna...*; G. Nowik, *Odrodzenie Rzeczypospolitej w myśli politycznej Józefa Piłsudskiego 1918–1922*, cz. 1: *Sprawy wewnętrzne*, Warszawa 2018; W. Suleja, *Mundur na nim szary...*; *Józef Piłsudski – idee, tradycje, nawiązania*, pod red. S. Pilarskiego, Łódź-Warszawa 2019; *Pilsudczycy i sanatorzy drugiego planu (1926–1939). Portrety zbioro-*

szej publikacji dotyczy określenie pilsudczycy. Autor przy ustalaniu zakresu terminu zainspirował się podejściem do sprawy przyjętym przez: Tomasza Serwatkę (w artykule o stosunku obozu pilsudczykowskiego do Rosji Sowieckiej⁴⁷) oraz Sebastiana Pilarskiego, autora monografii o pilsudczykach wobec Czechosłowacji w latach 1926–1939⁴⁸.

W niniejszej pracy przyjmuje się, iż pilsudczycy to Józef Piłsudski i jego współpracownicy, którzy podejmowali w swojej działalności problematykę wschodnią. Enumeratywnie wymienić należy: Józefa Becka, Tadeusza Hołówkę, Wacława Jędrzejewicza, Romana Knolla, Juliusza Łukasiewicza, Bogusława Miedzińskiego, Stanisława Patka, Tadeusza Schaezla, Jana Szembeka, Kazimierza Świtalskiego, Leona Wasilewskiego i Augusta Zaleskiego.

Wyraźnie warto podkreślić, iż na okres 1926–1935 (gdy Piłsudski wraz z akolitami rządził Polską) oraz w latach 1935–1939 (gdy rządził „Piłsudczycy bez Piłsudskiego”⁴⁹), należy rozszerzyć to grono o wybranych funkcjonariuszy państwowych. Z pewnością lista winna być uzupełniona o wojewodów: Henryka Józewskiego (woj. wołyńskie – 1928–1929, 1930–1938, a pomiędzy tymi dwoma okresami – minister spraw wewnętrznych) i Wacława Kostka-Biernackiego (woj. poleskie – 1932–1939) czy też „wschodzącą gwiazdę” „grupy pułkowników”⁵⁰ – Bronisława Pierackiego, odgrywającego istotną rolę w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych (1929–1934). W odniesieniu zaś do lat 1935–1939 zainteresowanie autora skupi się na osobach

we i indywidualne, pod red. R. Litwińskiego i M. Siomy, Lublin 2019; *Bez emocji*, G. Nowik, *Odrodzenie Rzeczypospolitej w myśli politycznej...*, cz. 2.

⁴⁷ T. Serwatka, *Stosunek obozu pilsudczykowskiego do Rosji Sowieckiej (1921–1939)*, „Przegląd Humanistyczny” 2003, nr 3, s. 13.

⁴⁸ S. Pilarski, *Między obojętnością a niechęcią. Piłsudczycy wobec Czechosłowacji w latach 1926–1939*, Łódź–Warszawa 2017, s. 9 przyp. 7.

⁴⁹ Aluzja do książki: T. Jędruszcak, *Piłsudczycy bez Piłsudskiego. Powstanie Obozu Zjednoczenie Narodowego w 1937 roku*, Warszawa 1963.

⁵⁰ Termin utrwał się w literaturze, choć nigdy nie został precyzyjnie dookreślony. Najczęściej rozumie się przez niego grupę wojskowych skierowaną przez Piłsudskiego do polityki, którzy w latach 1929–1935 stanowili najbliższe otoczenie Marszałka i sprawowali kierownicze funkcje w bieżącej polityce wewnętrznej państwa. Wspomnienie o tym środowisku jest istotne, gdyż jak zauważył Arkadiusz Adamczyk, po maju 1926 r. pozycje wśród pilsudczyków wyznaczała łatwość dostępu do głównego ośrodka decyzyjnego, tzn. Józefa Piłsudskiego. Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych można mówić o „grupie pułkowników” jako o grupie kierowniczej. Bezpośrednio po zamachu majowym można do niej zaliczyć Bogusława Miedzińskiego, Walerego Ślawka i Aleksandra Prystora. Przed wyborami z 1930 r. dołączył Kazimierz Świtalski. Tuż za nimi, wśród „pułkowników” znajdowali się Janusz Jędrzejewicz i Tadeusz Hołówko. W latach trzydziestych wzrosła pozycja Józefa Becka, Stanisława Cara i Bronisława Pierackiego. W tych też latach na dalszy plan zostali odsunięci Bogusław Miedziński i Adam Koc, choć utrzymali się w elitarnej grupie. Do „grupy pułkowników” zalicza się także: Bolesława Wieniawę-Długoszowskiego i Felicjana Ślawoja Składkowskiego. Zob.: A. Adamczyk, *Bogusław Miedziński (1891–1972). Biografia polityczna*, Toruń 2001, s. 145–146; D. Malczewska-Pawelec, *Bogusław Miedziński (1891–1972). Polityk i publicysta*, Łódź 2002, s. 165 przyp. 142.

Edwarda Rydza-Śmigłego (Generalny Inspektor Sił Zbrojnych, 1935–1939) i Tadeusza Kasprzyckiego (minister spraw wojskowych, 1935–1939). Osobną podgrupę tworzą instytucje zajmujące się nierosyjskimi narodowościami byłego Imperium Rosyjskiego zdominowane przez sympatyków i współpracowników Józefa Piłsudskiego. W tym kontekście wypada wspomnieć: Oddział II Sztabu Generalnego, Instytut Wschodni, Ukraiński Instytut Naukowy (oba w Warszawie) oraz Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie.

Kolejną ważną kategorię stanowią publicyści i dziennikarze. Trudno również zapomnieć o niezwykle istotnej roli publicystyki w okresie międzywojennym. Stąd w pracy odwołano się m.in. do takich czasopism jak: „Biuletyn Polsko-Ukraiński”, „Droga”, „Gazeta Polska”, „Ilustrowany Kurier Codzienny” czy „Wschód-Orient”.

Jednocześnie autor chciał zapewnić, iż znane są mu wątpliwości i różnorakie ujęcia przedstawione w literaturze na temat zakresu pojęciowego takich terminów jak: „grupa Piłsudskiego”⁵¹, „obóz belwederski”⁵², sanacja⁵³ czy też obóz piłsudczykowski⁵⁴. Jednak kierując się wskazaniem Waldemara Parucha, autor zdecydował się

⁵¹ Andrzej Garlicki scharakteryzował „grupę” następująco: „kierowała szeregiem działaczy, inspirowała często ich wystąpienia i akcje, stanowiła centralny ośrodek dyspozycyjny Piłsudskiego. Nie należy przez to rozumieć, że odbywała wspólne zebrania, ustalała na nich swą linię postępowania itp. [...] grupa Piłsudskiego nie stanowiła żadnej organizacji. Kierowana przez Piłsudskiego, była raczej jego sztabem niż radą wojenną”. Cyt. za: A. Garlicki, *Geneza Legionów. Zarys dziejów Komisji Tymczasowej Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych*, Warszawa 1964, s. 9.

⁵² Decydujące kryterium przynależenia do tegoż środowiska stanowiło bezwzględne uznanie autorytetu i koncepcji politycznych Naczelnika Państwa (1919–1922). W przypadku poszczególnych działaczy nie musiało to jednak łączyć się z kombatanczą przeszłością, choć z reguły tak rzeczywistość było. Stąd określenie „probelwederski” wskazuje nie tylko na wykonawców polityki Belwederu, lecz także zwolenników realizowanej strategii działania i lepiej oddaje, zdaniem Grzegorza Zackiewicza, ówczesną sytuację. G. Zackiewicz, *Polska myśl polityczna wobec systemu radzieckiego 1918–1939*, Kraków 2004, s. 48 przyp. 19.

⁵³ Po raz pierwszy terminu sanacja, w kontekście odnowy państwa, użył w 1923 r., na lamach „Drogi” Adam Skwarczyński. Sanacja była złożoną formacją polityczną. Publicystyka polityczna tamtych czasów zaliczała do właściwego obozu sanacyjnego: Związek Naprawy Rzeczypospolitej („Naprawa”), Partię Pracy, Narodową Partię Robotniczą-Lewicę. Filarami obozu sanacyjnego pozostawały stowarzyszenia społeczne i kombatancie. Przede wszystkim należy w tym kontekście wymienić różne związki jak np.: Powstańców Śląskich, Obrony Kresów Zachodnich, Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych, Towarzystwo Polek, Inwalidów Wojennych, czy Oficerów Rezerwy. Nie były one jednak równoprawnymi członkami obozu sanacyjnego. W opinii „prawdziwych piłsudczyków” (zgrupowanych w Związku Legionistów Polskich, Lidze Mocarstwowego Rozwoju Polski czy też Związku Strzeleckim) Związek Powstańców Śląskich uchodził za siedlisko neosanatorów, czyli ludzi przystosowujących się do nowych warunków politycznych. E. Długajczyk, *Sanacja śląska 1926–1939. Zarys dziejów politycznych*, Katowice 1983, s. 6–7, 94, 113–116; A. Garlicki, *Od maja do Brześcia*, Warszawa 1985, s. 142.

⁵⁴ Waldemar Paruch wyróżnia cztery typy środowisk w ramach obozu piłsudczykowskiego. Objął tym terminem m.in. ekipę rządzącą Kazimierza Bartła, „grupę pułkowników”, ruch „naprawiaci”, wewnątrzpartyjne secesje, niesformalizowane kręgi polityczne skupione wokół czasopism, np. „Drogi”, „Głosu Prawdy” czy „Buntu Młodych”, organizacje społeczne, regionalne i związki

na określenie „piłsudzczy””, gdyż za tym terminem przemawia skuteczna operacjonalizacja przy badaniu określonych problemów. Zawężenie pojęcia jest efektywne w badaniach koncentrujących się na zagadnieniach podmiotowych⁵⁵.

Monografia ma układ chronologiczno-problemowy, co ułatwia kompleksowe i wyczerpujące omówienie prezentowanego tematu. Jej ramy czasowe zawierają się zasadniczo między zawarciem traktatu ryskiego (18 marca 1921 r.) a wkroczeniem Armii Czerwonej do Polski 17 września 1939 r. Choć formę epilogu mają wydarzenia z przełomu lat 1939–1940 określone przez autora jako „Ostatnia karta prometeizmu”. Skoncentrowanie się na węzłowych problemach danego okresu sprzyja większej przejrzystości wyводу. W niektórych częściach pracy ta zasada nie jest stosowana, ze względu na konieczność dokończenia prezentowanych wątków. Zazwyczaj jednak narzucone konkretnym rozdziałom cezury są zachowane. Tak ujęta konstrukcja wydaje się właściwa, by wykazać, jak w poszczególnych okresach kształtowała się i czym była determinowana polityka piłsudczyków wobec narodowości byłego Cesarstwa Rosyjskiego.

Zaprezentowany wybór cezur czasowych dla poszczególnych rozdziałów pokrywa się z istotnymi dla badanego zagadnienia datami granicznymi okresu międzywojennego w Polsce. Pierwszy rozdział obejmuje pięć lat od podpisania traktatu ryskiego (18 marca 1921 r.), kończącego zbrojny etap kształtowania się wschodniej granicy II Rzeczypospolitej, do zamachu majowego (12–15 maja 1926 r.). Z punktu widzenia analizowanej materii ten okres charakteryzuje ostateczną klęskę idei federacyjnej i zastąpienie jej rodzącą się ideą prometejską. To także przechodzenie Rzeczypospolitej w stan pokoju, czego dowodzi będący cezurą jednego z dwóch podrozdziałów rok 1923. W tej części znajdują się także rozważania na temat „ukrainizacji”, czyli implementowania na terenie radzieckiej Ukrainy polityki *korienizacji* (stanowiącej intelektualne wyzwanie dla piłsudczykowskiego prometeizmu). Pierwsza połowa lat dwudziestych XX w. to czas, gdy piłsudzczy jako jednolita siła polityczna nie mieli bezpośredniej możliwości kształtowania polityki państwa. Natomiast ich lider rezygnował z kolejnych stanowisk, by ostatecznie w 1923 r. udać się do Sulejówka, jak się wówczas wydawało na polityczną emeryturę. Mimo to ludzie pozostający pod wpływem Marszałka wciąż pracowali na rzecz Polski. Zasadne

---

kombatanckie jak np. Związek Polskiej Młodzieży Demokratycznej. W. Paruch, *Obóz piłsudczykowski – formacja autorytarna w Drugiej Rzeczypospolitej (1926–1939)*, [w:] *Główne obozy polityczne II Rzeczypospolitej na tle wydarzeń epoki*, pod red. M. Ryby, Lublin 2012, s. 104–105. Autorowi niniejszej pracy szczególnie bliskie jest drugie podejście – Zbigniewa Zaporowskiego. Określa on „piłsudczykami” członków bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem lub Obozu Zjednoczenia Narodowego oraz tych, którzy powszechnie byli znani z długotrwałej współpracy z Piłsudskim. Por. Z. Zaporowski, *Wstęp*, [w:] *Józef Piłsudski i piłsudzczy*, pod red. Z. Zaporowskiego, Lublin 1999, s. 9.

⁵⁵ W. Paruch, „*Res Historica*” 1999, z. 8: *Józef Piłsudski i piłsudzczy*, pod red. Z. Zaporowskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 286 [recenzja], „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K, Politologia*” 2001, t. 8, s. 212.

wydaje się pochylenie nad słusznością ich diagnozy na temat międzynarodowej pozycji Polski, a także ich działalności w zakresie badanego tematu.

Drugi rozdział obejmuje wydarzenia od zamachu majowego do roku 1932. W tych latach władza została skupiona w rękach Józefa Piłsudskiego i jego zwolenników. Dzięki temu mogli kreować zarówno politykę wewnętrzną, jak i zagraniczną państwa. Przez te sześć lat dało się zaobserwować swoisty styl sprawowania władzy przez byłego Naczelnika Państwa. Jego wyjaśnienie może przybliżyć nas do odpowiedzi na pytanie o stosunek do narodowości byłego Cesarstwa Rosyjskiego zamieszkujących w Polsce i Związku Radzieckim.

To także okazja, by przeanalizować, jakie przełożenie na rzeczywistość znalazły głoszone wcześniej poglądy Piłsudskiego i jego współpracowników. W pracy zostało to zaprezentowane na przykładzie polityki prowadzonej wobec Związku Radzieckiego, a także mniejszości narodowych, czyli tzw. programu asymilacji państwowej. W tym kontekście wyróżnione zostały: geneza polityki równowagi oraz „wołyński eksperyment” wojewody Henryka Józewskiego. Wieloaspektowemu rozpatrzeniu została poddana pacyfikacja Galicji Wschodniej w 1930 r. Osobną część stanowi analiza działalności licznych instytucji badawczych i czasopism powiązanych personalnie z piłsudczykami, a obejmujących swoim zainteresowaniem Związek Radziecki i tematykę narodowości byłego Cesarstwa Rosyjskiego. Stąd w rozdziale trzecim można zapoznać się z charakterystyką Instytutu Wschodniego, Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie, Klubu „Prometeusz” czy też Ukraińskiego Instytutu Naukowego. W tym podrozdziale przybliżony został zapomniany nurt „ukrainofilów”, jednoznacznie łączony z piłsudczykami, wraz z szerokim omówieniem wybranych periodyków („Biuletyn Polsko-Ukraiński”, „Myśl Polska”, „Problemy Europy Wschodniej”, „Wschód-Orient”), na łamach których prezentowali oni swoje poglądy.

Rozdział trzeci obejmuje lata 1932–1935. Z perspektywy polityki wewnętrznej rok 1932 ma swoje uzasadnienie. W ostatnich latach życia Józef Piłsudski coraz mniej zajmował się bieżącą działalnością polityczną, koncentrując się wyłącznie na sprawach zagranicznych i wojsku. W tym czasie polskie władze starały się realizować „politykę równowagi”, czyli balansowania między radykalizującymi się Niemcami a Związkiem Radzieckim, co w widoczny sposób wpłynęło na relacje polskich instytucji państwowych i wojskowych z emigracyjnymi przedstawicielami narodowości zamieszkujących ZSRR. Uzasadnione wydaje się zatem wyznaczenie na te lata schyłku idei prometejskiej. Pierwsza połowa lat trzydziestych to czas przeobrażeń na arenie międzynarodowej (m.in. ekspansywność Niemiec), jak i w Związku Radzieckim (transformacja w stronę państwa stalinowskiego). Szczególnie w tym ostatnim przypadku zmiany były wnikliwie obserwowane w II Rzeczypospolitej i z tej właśnie perspektywy zostały przedstawione na kartach niniejszej książki.

Okres od śmierci Marszałka (1935) do kampanii wrześniowej (1939) jest przedmiotem ostatniego, czwartego, rozdziału. Postępuje wówczas proces odejścia od liberalnej polityki, tj. programu asymilacji państwowej, względem słowiańskich mniejszości na rzecz bardziej radykalnego kursu, czyli asymilacji narodowej. Przykładem tego jest powstanie Obozu Zjednoczenia Narodowego czy też udział Wojska Polskiego w akcji polonizacyjno-rewindykacyjnej na Chełmszczyźnie. Na końcu czwartego rozdziału znajduje się omówienie napaści Armii Czerwonej na Polskę 17 września 1939 r. stanowiącej przykład wykorzystania mniejszości narodowych jako instrumentu w polityce międzynarodowej.

Dodatkowo każdy z czterech rozdziałów ma krótkie wprowadzenie oraz podsumowanie nazwane bilansem. Praca oparta została na kilku kategoriach materiałów. W pierwszej kolejności należy wymienić archiwalia (zgrupowane w Archiwum Akt Nowych (AAN), Centralnym Archiwum Wojskowym (CAW), Instytucie Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku (IJP) oraz Instytucie i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (IPMS)), źródła drukowane⁵⁶ i pozycje o charakterze wspomnieniowym, które niejednokrotnie publikowano na łamach paryskiej „Kultury”, „Niepodległości” i „Zeszytów Historycznych”⁵⁷.

Z kolei spośród opracowań stanowiących wynik wzmoczonego zainteresowania okresem międzywojennym należy wymienić prace Marka Kornata⁵⁸, Wojciecha

⁵⁶ Zob.: J. Cisek, W. Jędrzejewicz, *Kalendarium życia...*, t. 1–3, Warszawa 1998; Zob. więcej: *Diariusz i teki Jana Szembeka (1933–1945)*, oprac. T. Komarnicki, Londyn 1964; *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 3–7, Warszawa 1960–1973; *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, t. 1–2, pod red. T. Jędruszczyka i M. Nowak-Kielbikowej, Warszawa 1996; *Hołodomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu*, oprac. i wstęp J.J. Bruski, Warszawa 2008; M. Kwiecień, *Kilka dokumentów z dziejów ruchu prometejskiego lat drugiej wojny światowej*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2014, nr 7, cz. A; M. Kwiecień, G. Mazur, *Kilka dokumentów z dziejów ruchu prometejskiego w II Rzeczypospolitej*, „Czasy Nowożytnie” 2002, t. 12; *Polska polityka zagraniczna w latach 1926–1939. Na podstawie tekstów min. Józefa Becka*, oprac. A.M. Cienciala, Paryż 1990; *Przezwrot majowy 1926 roku w oczach Kremla*, pod red. B. Musiała, współpr. J. Szumski, Warszawa 2009; *Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiewicza*, oprac. A. Grzywacz, M. Kwiecień, G. Mazur, t. 9, Kraków 2000.

⁵⁷ W kontekście tematu pracy warto wspomnieć kilka wybranych publikacji powstałych głównie na emigracji. Zob.: a.n., *Quaroni o Hołównie*, „Kultura” (Paryż) 1956, nr 102; W. Bączkowski, *Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich. Biuletyn Polsko-Ukraiński*, „Niepodległość” (Nowy Jork–Londyn) 1986, t. 19 (po wznowieniu); W.T. Drymmer, *W służbie Polsce. Wspomnienia żołnierza i państwowca z lat 1914–1947*, Warszawa–Kraków 2014; J. Gawroński, *Dyplomatyczne nagary*, Warszawa 1965; *idem*, *Moja misja w Wiedniu 1932–1938*, Warszawa 1965; W. Günther, *Pióropusze i szpada. Wspomnienia ze służby zagranicznej*, Paryż 1963; S.A. Korwin-Pawłowski, *Wspomnienia*, t. 2: *Wyścig z życiem*, Warszawa 1966; Cz. Miłosz, *Zaczynając od moich ulic*, Kraków 2006; B. Podoski, *Śp. Pułkownik Tadeusz Schaetzl*, „Niepodległość” (Nowy Jork–Londyn) 1972, nr 8 (po wznowieniu); W. Rzymowski, *W walce i burzy. Tadeusz Hołównko na tle epoki*, Warszawa 1933; W. Sukiennicki, *Legenda i rzeczywistość. Wspomnienia i uwagi o dwudziestu latach Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Paryż 1967; S. Swianiewicz, *W cieniu Katynia*, Warszawa 1990; *idem*, *Wspomnienia o Wiktorze Sukiennickim*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1983, nr 66.

⁵⁸ Zob.: M. Kornat, *Bolszewizm-totalitaryzm-rewolucja. Rosja. Początki sowietologii i studiów nad systemami totalitarnymi w Polsce (1918–1939)*, t. 1–2, Kraków 2003–2004; *idem*, *Polityka równowagi 1934–1939. Między*

Materskiego⁵⁹, Andrzeja Peplńskiego⁶⁰, Jana Pisulińskiego⁶¹, Roberta Potockiego⁶², Timothy'ego Snydera⁶³, Barbary Stoczewskiej⁶⁴, Emiliana Wiszki⁶⁵, Grzegorza Zackiewicza⁶⁶ czy Andrzeja A. Zięby⁶⁷. Natomiast wśród czasopism wypada pamiętać przede wszystkim o: „Dziejach Najnowszych”⁶⁸, „Kwartalniku Historycznym”⁶⁹, „Nowym Prometeuszu”⁷⁰, „Pro Georgia”⁷¹ czy „Studiach z Dziejów Rosji i Europy Wschodniej”⁷².

Wschodem i Zachodem, Kraków 2007; *idem*, *Polska szkoła sowietologiczna 1930–1939*, Kraków 2003; *idem*, *Wacław Grzybowski ambasador w Moskwie (1936–1939). Biografia polityczna*, Warszawa 2016.

⁵⁹ Zob.: W. Materski, *Na widcie. II Rzeczypospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005; *idem*, *Poboczna dyplomacja. Wymiana więźniów politycznych pomiędzy II Rzeczypospolitą a Sowietami w okresie międzywojennym*, Warszawa 2002; *idem*, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie*, Warszawa 1994.

⁶⁰ Zob.: A. Peplński, *Wojna o tajemnice. W tajnej służbie Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1944*, Kraków 2011; *idem*, *Wywiad a dyplomacja II Rzeczypospolitej*, Toruń 2004; *idem*, *Wywiad polski na ZSRR 1921–1939*, Warszawa 2010.

⁶¹ Zob.: J. Pisuliński, *Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*, Wrocław 2004.

⁶² Zob.: R. Potocki, *Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939)*, Lublin 1999.

⁶³ Zob.: T. Snyder, *Tajna wojna. Henryk Józefowski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę*, Kraków 2008.

⁶⁴ Zob.: B. Stoczewska, *Litwa, Białoruś, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego*, Kraków 2009; *eadem*, *Ukraina i Ukraińcy w polskiej myśli politycznej. Od końca XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*, Kraków 2013.

⁶⁵ Zob.: E. Wiszka, *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939*, Toruń 2004; *idem*, *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939*, Toruń 2001. Istotna jest też praca napisana przez Emiliana Wiszkę wraz z Romanem Szagałą. Zob. więcej: R. Szagała, E. Wiszka, *Ukraińcy w Warszawie*, Toruń–Warszawa 2010.

⁶⁶ Zob.: G. Zackiewicz, *Polska myśl polityczna wobec systemu radzieckiego 1918–1939*, Kraków 2004.

⁶⁷ A.A. Zięba, *Lobbing dla Ukrainy w Europie międzywojennej. Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurenci polityczni (do roku 1932)*, Kraków 2010.

⁶⁸ Zob.: J.J. Bruski, *Mykoła Czębotariv i placówka „Hetman”. Z dziejów ukraińskich służb specjalnych na emigracji*, „Dzieje Najnowsze” 2013, nr 2; I. Werschler, *Federalizm i prometeizm w poglądach i działalności Tadeusza Hołównki*, „Dzieje Najnowsze” 1982, nr 1–4.

⁶⁹ Zob.: M. Kornat, *Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie (1930–1939) i jego wkład w rozwój polskiej sowietologii*, „Kwartalnik Historyczny” 2000, nr 3; Z. Opacki, *Reaktywowanie czy powstanie? Dyskusje wokół utworzenia Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w latach 1918–1939*, „Kwartalnik Historyczny” 1998, nr 3.

⁷⁰ Zob.: W. Bączkowski, *Prometeizm na tle epoki. Wybrane fragmenty z historii ruchu*, „Niepodległość” (Nowy Jork-Londyn) 1984, t. 17 (po wznowieniu), cyt za: „Nowy Prometeusz” 2010, nr 0 (sygnalny); H. Bartoszewicz, *Udział Romana Knolla w akcji prometejskiej w okresie ankerskim 1924–1925*, „Nowy Prometeusz” 2012, nr 2; H. Ягуба, *Прометей*, „Nowy Prometeusz” 2010, nr 0 (numer sygnalny); M. Kornat, *U źródeł idei prometejskiej. Związki Zbliżenia Narodów Odrodzonej (1921–1923)*, „Nowy Prometeusz” 2012, nr 2; Г. Мамуля, *Как самурай стал союзником Прометей: Японо-кавказская мысль в годы русско-японской войны (1904–1905)*, „Nowy Prometeusz” 2012, nr 3; *idem*, *Краткий очерк истории журнала „Прометей”*, „Nowy Prometeusz” 2010, nr 0 (sygnalny); *idem*, *„Прометей” допрометеизма. Неизвестные страницы из истории национально-освободительного движения на Кавказе (1922 г.)*, „Nowy Prometeusz” 2012, nr 2.

⁷¹ Zob.: *Avowed Servants of Motherland Georgia. Contract Officers of the Polish Army 1921–1944*, ed. by D. Kolbaia, „Pro Georgia” 2008, nr 16; W. Materski, *Nieznany epizod stosunków polsko-gruzińskich (1922 rok)*, „Pro Georgia” 1997, t. 6, s. 90–92; P. Olszewski, *The Southern Caucasian Republics in International Relations, 1918–1921*, „Pro Georgia” 2005, nr 12.

⁷² Zob.: A. Achmatowicz, *Nowe materiały źródłowe z kijowskich archiwów o ukraińizacji*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 1997, nr 42; *Polska dyplomacja wobec emigracji ukraińskiej*.

Ostatnią grupą materiałów, o których warto wspomnieć, są niezwykle użyteczne zasoby internetowe. Wśród nich można wyróżnić filmy i nagrania, które świadczą o wciąż niegasnącym zainteresowaniu polityką piłsudczyków, jak i wciąż żywej dyskusji na temat polityki wschodniej Rzeczypospolitej⁷³ czy też cyfrowe portale polskich bibliotek (np. Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa, Mazowiecka Biblioteka Cyfrowa czy też Biblioteka Cyfrowa UMCS)⁷⁴. Powyższy przegląd literatury autor ograniczył do wymienienia źródeł i opracowań najbardziej reprezentatywnych, bez których przytoczenia słuszny byłby zarzut nieznajomości podjętej tematyki. Pełny wykaz Czytelnik odnajdzie w bibliografii na końcu pracy.

Podstawową metodą badawczą była analiza świadectw myśli politycznej w postaci: wypowiedzi, dokumentów oficjalnych, wspomnień, a także publicystyki na łamach broszur i artykułów prasowych. Wobec skromnej ilości klasycznych świadectw myśli politycznej, tj. programów, instrukcji, wytycznych czy opracowań decydentów i teoretyków, źródłem stały się również decyzje polityczne. Autor ma jednocześnie świadomość, iż podejmowane działania mogły być konsekwencją okoliczności.

Rozwiązanie poszczególnych problemów badawczych było możliwe dzięki zastosowaniu także innych metod właściwych dla nauk o polityce. Analiza decyzyjna została wykorzystana w poszukiwaniu zarówno sposobu postrzegania rzeczywistości politycznej, opisywania i diagnozowania problemów przez piłsudczyków, jak również przesłanek ideowych i programowych, stojących u podstaw podejmowanych decyzji w polityce wewnętrznej i zagranicznej. Przydatna okazała się także analiza sytuacyjna pomocna w tych fragmentach monografii, kiedy uwaga autora koncentrowała się na zmianach piłsudczykowskiej myśli politycznej. Istotne było wówczas uchwycenie ich kierunku, zakresu i zasięgu oraz czynników sprawczych. Sięgnięcie po metodę sytuacyjną było konieczne, by uniknąć nadmiernie statycznego podejścia, oderwanego od kontekstu chronologicznego.

Nieznana instrukcja ministra Augusta Zaleskiego z 1926 roku, oprac. J.J. Bruski, J. Pisuliński, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 1998, t. 33; *Turcja w koncepcjach polskiego Sztabu Generalnego w okresie Konferencji Łożańskiej (1922–1923)*. *Nieznane memorandum Tadeusza Schaetzla*, oprac. J. Gierowska-Kallaur, M. Kornat, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2014, nr 49.

⁷³ ПРометейИ – смертельная схватка. Польша – СССР, история, film dokumentalny, Rosja 1, 2007, www.youtube.com/watch?v=9v2wgv50Eg4Film, data dostępu: 1 stycznia 2015; „*Studio Wschód*”, TVP 3, program Marii Przelomiec, 17 maja 2008 (17:15–18:00), nagranie w posiadaniu autora; *Tajna Historia Polski: prometeizm polski. Rozmowa z Janem Malickim*, Polskie Radio, Program I, audycja Olgi Branickiej, 31 sierpień 2008 (23:05), nagranie w posiadaniu autora.

⁷⁴ Z publicystyki zob.: *Pod znakiem odpowiedzialności i Pracy. Dziesięć wieczorów*, pod red. A. Skwarczyńskiego, Warszawa 1933; M.E. Resul-Zadé, *Azerbejdżan w walce o niepodległość*, Warszawa 1938; L. Wasilewski, *Litwa i Białoruś. Zarys historyczno-polityczny stosunków narodowościowych*, Warszawa–Kra-ków 1925. Z zakresu czasopiśmiennictwa dzięki nowym mediom można zapoznać się m.in. z „Biuletynem Polsko-Ukraińskim”, „Droga” czy „Gazetą Polską”. Osobną kategorią są Sprawozdania stenograficzne posiedzeń Sejmu Rzeczypospolitej.

Praca jest zmienioną wersją rozprawy doktorskiej pt. „Zagadnienie narodowości w polityce wschodniej piłsudczyków: uwarunkowania – ewolucja – spadkobiercy”, obronionej w październiku 2017 r. w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Dokonane zmiany polegały na usunięciu dwóch rozdziałów (pierwszego i ostatniego), a także przeformułowaniu pozostałych. Z niektórymi fragmentami nieujętych w ostatecznej wersji książki można się zapoznać na łamach „Przeglądu Wschodniego”⁷⁵ oraz „Politei”⁷⁶.

Szczególne podziękowania za życzliwą opiekę i cenną pomoc w trakcie opracowywania dysertacji autor kieruje do promotora – prof. dr. hab. Grzegorza Mazura, a także do recenzentów przewodu doktorskiego: tj. prof. dr. hab. Grzegorza Motyki oraz dr. hab. Jacka Tebinki (prof. Uniwersytetu Gdańskiego). Osobne podziękowania należą się recenzentom Wydawcy: tj. dr. hab. Arkadiuszowi Adamczykowi (prof. Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach) oraz prof. Włodzimierzowi Sulei.

Autor składa specjalne podziękowania na ręce dr. hab. Ireneusza Sadowskiego (sekretarza Rady Wydawniczej Instytutu Studiów Politycznych PAN) oraz pani Elżbiety Krzewskiej, kierującej działem wydawniczym, za wsparcie edytorskie na każdym etapie przygotowania książki do druku. Szczególne słowa wdzięczności adresowane są także do Radosława Petermana za pomoc w uzyskaniu dostępu do Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie podczas remontu tej placówki w latach 2011–2016.

Jednocześnie zaznaczyć wypada, że za niewątpliwe niedociągnięcia niniejszej książki pełną odpowiedzialność ponosi jedynie autor.

⁷⁵ W. Łysek, *Józef Piłsudski wobec wschodniego sąsiedztwa do 1918 roku*, „Przegląd Wschodni” 2019, t. 14, nr 58, s. 273–295.

⁷⁶ *Idem*, *The Federal Idea in Poland in the Interwar Period: Idealism or Pragmatism?*, „Politeja” 2017, nr 51, s. 95–116.